

The role of folk beliefs in the healing practices of the Qajar era: Based on foreign travelogues

Somayyeh Khosravi Ravesh¹ and Habibollah Saeidiania²

1- PhD student in Iranian Studies after Islam, Department of History, Persian Gulf University, Bushehr, Lecturer in the Department of History, Yasouj University

2- Associate Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Persian Gulf University, Bushehr, Iran.

ARTICLE INFO	ABSTRACT
Article type: Research Article Received: 2025/11/24 Accepted: 2025/12/29 pp: 1- 13 Keywords: Qajar era; Medicine; Treatment; Folk Beliefs; Foreign Travelers.	During the Qajar era, Iranian society was facing a gradual transition from tradition to modernity, especially in the field of health and treatment. Folk beliefs, traditional Iranian medicine, and the early influences of Western medicine played an influential role in shaping the public attitude towards health and treatment methods. Foreign travelers' reports provide a striking picture of Iranian society's approach to illness, treatment, and the concept of health during this period, which shows a combination of individual experiences, superstitious beliefs, and nascent efforts of modern medicine. This study, using historical texts, examines the influence and spread of folk medical beliefs, traditional Iranian medicine, Western medicine, and superstitious elements in Qajar Iranian society. During this period, people had diverse attitudes toward the causes of diseases and treatment methods, which were often based on traditional medicine, individual experiences, or institutionalized beliefs. This research, using a historical method and analyzing data extracted from reliable sources, explains historical statements related to healing in popular beliefs. The main question of the research is what factors were influential in the promotion and growth of folk beliefs in the treatment and medicine practices of the Qajar period, and what position did folk beliefs have in the medical practices of the Qajar period? The findings show that individual attitudes and acquired group experiences played a significant role in explaining the causes of disease and choosing treatment methods. Folk medicine and modern medicine were present in society at the same time, but the resistance of a large part of society to modern treatment methods, due to the weakness of health facilities, specific climatic and social conditions, and the lack of public awareness of modern medicine, contributed to the spread of folk healing beliefs in the Qajar era.
	Citation: Khosravi Ravesh, S., & Saeidiania, H. (2025). The role of folk beliefs in the healing practices of the Qajar era: Based on foreign travelogues. <i>Journal of Politics in the Mirror of History</i>, 2(2), 1-13. © Authors retain the copyright and full publishing rights Publisher: Urmia University. DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56732.1053 DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.2.1.1

¹ **Corresponding author:** Habibollah Saeidiania, **Email:** h_saeidiania@yahoo.com, **Tell:** +989177745928

Extended Abstract

Introduction

One of the most significant achievements of the Industrial Revolution era was the development of advanced healthcare systems. Subsequently, the expansion of cultural and technological exchanges between Iran and global civilization raised the necessity for attention to new health and hygiene standards among the intelligentsia and a segment of Qajar-era policymakers. However, despite the penetration of modern treatment methods into Iran, particularly during the premiership of Amir Kabir and his health reforms, the majority of the country's population, due to a lack of knowledge, structural weaknesses in medical facilities, and a lack of public access to modern medical technologies, were driven towards superstitions and local medical beliefs. Diseases such as cholera, plague, malaria, influenza (grippe), typhus, typhoid, leprosy, and similar ailments during the Qajar period inclined a society suffering from a shortage of modern facilities toward popular treatments and beliefs rooted in magic and sorcery. These epidemics would spread according to environmental conditions after breaking out. The lack of adherence to basic hygiene principles and ignorance of health recommendations caused false notions and superstitious beliefs to become prevalent, and people, when faced with contagious diseases like typhus, diarrhoea, cholera, plague, and especially smallpox, which claimed the lives of many children, resorted to unscientific and illusory methods (Dalmani, 1378: 2/106-109). In this context, examining the role of the individual and collective tendencies of various societal classes in the occurrence of diseases or the selection of specific treatment approaches is also important. In this regard, the intense prevalence of popular and superstitious therapeutic ideas among large segments of the people and the reluctance towards modern treatment methods, especially in the early Qajar rule, exacerbated the situation of communicable and non-communicable diseases and increased the mortality rate during this period (Elgood, 1352: 622). European physicians, who were present in various social strata of Iran through consular, diplomatic, commercial, and religious activities, in addition to introducing and promoting their new methods of treatment, also confronted some of the old methods of treating epidemic and contagious diseases. Approaching the end of the Qajar era shows historical evidence of a shift in people's approach toward traditional beliefs (intertwined with folk notions). In other words, public awareness regarding modern treatment methods and techniques had increased; however, traditional medicine still had widespread use, Iranian physicians were busy treating patients, and they maintained a special position in Iranian society. Consequently, the four main prevalent treatment approaches in the Qajar era were: 1- Iranian medicine; 2- Western medicine; 3- Popular healing; and 4- Superstitious medicine. The present study seeks to describe some of the medical beliefs in the domain of Iranian medicine and popular healing in the Qajar era, relying on documentary sources, historical texts, and the reports of foreign travelers, and using a descriptive-analytical approach, and to answer the following question: 1- What were the methods and approaches of popular medicine and how did they spread during the Qajar period? This study can be effective in minimizing or even eliminating folk medical beliefs that are still accepted among some segments of the Iranian society from its historical past.

Material & Methods

This research explains the historical propositions related to healing within popular beliefs, using a historical method and analyzing data extracted from credible sources.

Results and discussion

The findings indicate that individual attitudes and collectively acquired experiences played a significant role in explaining the causes of illness and selecting treatment methods. Folk medicine and modern medicine coexisted in society, but resistance to modern treatments, especially for contagious and non-contagious diseases, was evident. Ultimately, the research clarifies that the insistence on traditional treatment methods, the weakness in health facilities,

specific climatic and social conditions, and the lack of public awareness regarding modern medicine were effective factors in the spread of diseases during the Qajar era.

Conclusion

Based on historical evidence, the existence of various propositions regarding the infiltration of folk healing beliefs into treatment and health practices indicates the lack of medical tools and equipment, the absence of modern educational institutions, the ignorance and low literacy of Iranian society in the Qajar era, and the widespread presence of quacks, all of which paved the way for the promotion and spread of these beliefs in society. During this period, prescriptions for patients included bloodletting, leeching, Istikhara (seeking guidance through prayer/divination), amulets, writing incantations, the use of special stones, trees, supernatural matters, celestial bodies, and constellations. Medical professions such as midwives (qābelah), local bone-setters (orthopedists), surgeons, cuppers, and purifiers performed medical activities whose treatment methods were often unprofessional and incorrect. This situation reveals the strong influence of metaphysical and traditional healing beliefs and their tools in explaining the causes and prevalence of diseases, especially among the underprivileged classes and in rural and marginalized areas. The application of traditional treatment methods and procedures, human casualties resulting from contagious diseases, the weakness of health and medical facilities and equipment, climatic and environmental conditions, limitations in social communication, as well as adherence to superstitions and folk medical beliefs, and the resistance of some segments of the population to modern treatment methods, collectively led to the outbreak and spread of mortality in Iran. Problems arising from the lack of efficient regulatory bodies over the performance of physicians and the obstruction of establishing clinics by non-specialists provided the necessary ground for the expansion of popular and superstitious healing.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: The authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

Acknowledgements: The authors would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

جایگاه باورهای عامیانه در شیوهی درمان دورهی قاجار بر مبنای متون سفرنامه‌های خارجی

سمیه خسروی‌روشن^۱ و حبیب‌الله سعیدی‌نیا^۲

۱- دانشجوی دکتری مطالعات ایران بعد از اسلام، گروه تاریخ، دانشگاه خلیج فارس بوشهر، مدرس گروه تاریخ دانشگاه یاسوج.

۲- دانشیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خلیج فارس، بوشهر، ایران.

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	در دوران قاجار، جامعه‌ی ایران با گذار تدریجی از سنت به تجدد، به‌ویژه در حوزه‌ی بهداشت و درمان، روبرو بود. باورهای عامیانه، طب سنتی ایرانی و تأثیرات اولیه طب غربی، نقش مؤثری در شکل‌گیری نگرش عمومی نسبت به سلامت و شیوه‌های درمانی ایفا می‌کردند. گزارش‌های سیاحان خارجی، تصویری قابل تأمل از برخورد جامعه‌ی ایرانی با بیماری، درمان و مفهوم سلامت در این دوره ارائه می‌دهند که تلفیقی از تجربیات فردی، باورهای خرافی و تلاش‌های نوپای پزشکی نوین را نشان می‌دهد. این پژوهش با بهره‌گیری از متون تاریخی، به بررسی نفوذ و گسترش باورهای عامیانه طب سنتی ایرانی، طب غربی و عناصر خرافی در جامعه‌ی ایران قاجاری پرداخته است. مردم در این دوره، نگرش‌های گوناگونی نسبت به علل بیماری‌ها و شیوه‌های درمانی داشتند که اغلب بر پایه طب سنتی، تجارب فردی یا باورهای نهادینه‌شده شکل می‌گرفت. این پژوهش با روش تاریخی و تحلیل داده‌های استخراج‌شده از منابع معتبر، گزاره‌های تاریخی مرتبط با درمانگری در باورهای عامه را تبیین می‌کند. پرسش اصلی پژوهش این است چه عواملی در ترویج و رشد باورهای عامیانه در شیوه‌ی درمان و پزشکی دورهی قاجار تأثیرگذار بوده است و باورهای عامیانه چه جایگاهی در شیوه‌ی طبابت دورهی قاجاریه داشته است؟ یافته‌ها نشان می‌دهد که نگرش‌های فردی و تجربه‌های اکتسابی گروهی در تبیین علل بیماری و انتخاب روش‌های درمانی نقش بسزایی داشته‌اند. طب عامیانه و طب جدید هم‌زمان در جامعه حضور داشتند، اما مقاومت بخش زیادی از جامعه در برابر شیوه‌های درمانی نوین، ناشی از ضعف در امکانات بهداشتی، شرایط اقلیمی و اجتماعی خاص و نبود آگاهی عمومی نسبت به طب نوین، در گسترش باورهای عامیانه درمانی عصر قاجار بوده است.
دریافت: ۱۴۰۴/۰۹/۰۳	
پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۰۸	
صص: ۱-۱۳	
واژگان کلیدی: قاجاریه، پزشکی، درمان، باورهای عامیانه، سیاحان خارجی.	
استناد: خسروی‌روشن، سمیه؛ و سعیدی‌نیا، حبیب‌الله. (۱۴۰۴). جایگاه باورهای عامیانه در شیوه‌ی درمان دورهی قاجار بر مبنای متون سفرنامه‌های خارجی. <i>نشریه سیاست در آینه تاریخ</i> ، ۲(۲)، ۱-۱۳.	
	
© نویسندگان حق چاپ و حقوق کامل نشر را حفظ می‌کنند.	
ناشر: دانشگاه ارومیه.	
DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56732.1053	
DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.2.1.1	

مقدمه

یکی از مهم‌ترین دستاوردهای عصر انقلاب صنعتی، توسعه‌ی سامانه‌های پیشرفته‌ی مراقبت‌های بهداشتی بود. متعاقباً، گسترش تبادلات فرهنگی و فناوری میان ایران و تمدن جهانی، لزوم توجه به استانداردهای جدید سلامت و بهداشت را در میان روشنفکران و بخشی از سیاست‌گذاران عصر قاجار مطرح ساخت. با این وجود، علیرغم نفوذ روش‌های درمانی مدرن به ایران، خصوصاً در دوره‌ی صدارت امیرکبیر و اصلاحات او در زمینه‌ی سلامت، بخش اعظم جمعیت کشور به دلیل کمبود دانش، ضعف ساختاری امکانات درمانی و عدم دسترسی عمومی به فناوری‌های نوین پزشکی، به‌سوی خرافات و باورهای محلی پزشکی سوق داده شدند. بیماری‌هایی نظیر وبا، طاعون، مالاریا، آنفولانزا (گریپ)، تیفوس، حصبه، جذام و موارد مشابه، در دوران قاجار، جامعه‌ای را که از کمبود امکانات نوین رنج می‌برد، به درمان‌های عوامانه و اعتقادات مبتنی بر سحر و جادو متمایل کرد. این امراض پس از شیوع، متناسب با شرایط محیطی گسترش می‌یافتند. عدم رعایت اصول بهداشتی اولیه و ناآگاهی از توصیه‌های سلامتی، باعث شده بود که تفکرات نادرست و باورهای خرافی رواج یابند؛ و مردم در مواجهه با امراض مسری مانند تیفوس، اسهال، وبا، طاعون و به‌ویژه آبله که جان تعداد زیادی از کودکان را می‌گرفت، به شیوه‌های غیرعلمی و موهوم روی بیاورند (دالمانی، ۱۳۷۸: ۱۰۹/۲-۱۰۶). در این میان، بررسی نقش گرایش‌های فردی و جمعی طبقات مختلف جامعه در وقوع بیماری‌ها یا انتخاب رویکردهای درمانی خاص نیز اهمیت می‌یابد. در همین راستا، رواج شدید اندیشه‌های درمانی عامیانه و خرافی در میان بخش‌های بزرگی از مردم و بی‌میلی نسبت به روش‌های نوین درمانی، به‌ویژه در اوایل حکومت قاجار، به وخامت اوضاع بیماری‌های واگیر و غیرواگیر و افزایش نرخ مرگ‌ومیر در این دوره دامن می‌زد (الگود، ۱۳۵۲: ۶۲۲). پزشکان اروپایی که در سطوح گوناگون اجتماعی ایران، از طریق فعالیت‌های کنسولی، سفارتی، تجاری و مذهبی حضور داشتند، علاوه بر معرفی و ترویج متدهای درمانی جدید خود، با برخی از شیوه‌های قدیمی مداوای امراض همه‌گیر و واگیر نیز به مقابله می‌پرداختند. نزدیک شدن به پایان دوران قاجار، شواهد تاریخی از تغییر رویکرد مردم نسبت به باورهای سنتی (که با تفکرات عامیانه در هم آمیخته بود) را نشان می‌دهد؛ به عبارت دیگر، آگاهی عمومی درباره‌ی روش‌ها و متدهای درمانی نوین افزایش یافته بود؛ با این حال، طب سنتی همچنان کاربرد فراوانی داشت، پزشکان ایرانی به درمان بیماران مشغول بودند و در جامعه‌ی ایران جایگاه ویژه‌ای حفظ کرده بودند. در نتیجه، چهار رویکرد اصلی درمانی رایج در عصر قاجار عبارت بودند از: ۱- طب ایرانی؛ ۲- طب غربی؛ ۳- درمانگری عامیانه؛ و ۴- طب خرافی. پژوهش حاضر بر آن است تا با اتکا به منابع اسنادی، متون تاریخی و گزارش‌های سفرنامه‌نویسان خارجی، و با استفاده از رویکرد توصیفی-تحلیلی، به شرح برخی از اعتقادات طبیبی در حوزه‌ی طب ایرانی و درمانگری عامیانه در عصر قاجار بپردازد؛ و به پرسش زیر پاسخ دهد: ۱- شیوه‌ها و رویکردهای طب عامیانه و چگونگی شیوع آن‌ها در دوران قاجار به چگونه بود؟ این مطالعه می‌تواند در کم‌رنگ کردن یا حتی حذف باورهای طبیبی عامیانه‌ای که از گذشته‌ی تاریخی جامعه‌ی ایرانی هنوز در میان برخی اقشار پذیرفته شده‌اند، مؤثر باشد.

پیشینه‌ی پژوهش

در رابطه با موضوع این پژوهش، اگرچه در برخی کتب و مقالات به‌صورت گذرا اشاراتی شده است، اما تاکنون تحقیق مستقلی با این عنوان خاص تدوین نگردیده است. با این حال، می‌توان به تحقیقاتی استناد کرد که می‌توانند راهگشا و یاری‌دهنده‌ی این تحقیق باشند: کتاب «سلامت، بهداشت و زیبایی در عصر قاجار» حاوی اطلاعات غنی‌ای در مورد نظام سلامت، پزشکی و زیبایی در دوران قاجار است (برجسته، ۱۳۹۳). کتاب دیگری با عنوان «پزشکی، بهداشت عمومی و حکومت قاجار: الگوهای نوسازی پزشکی در ایران سده نوزدهم»، تحولات پزشکی در ایران عصر قاجار را با رویکردی جدید بررسی کرده است (ابراهیم نژاد، ۱۴۰۳). از همین محقق، اثر دیگری با عنوان «نوسازی پزشکی و بهداشت عمومی در دوره‌ی قاجار» منتشر شده که بیانگر این دیدگاه است که پزشکی و نظام سلامت و بهداشت ایران در عصر قاجار، در اثر تعامل با غرب، دچار دگرگونی و مدرنیزاسیون گردیده است (ابراهیم نژاد، ۱۳۹۶). کتاب «پزشکی مدرن در ایران عصر قاجار: بیماری‌های واگیر در دوره‌ی ناصر» مرجعی مفید در مورد امراض همه‌گیر در ایران دوره‌ی ناصرالدین‌شاه قاجار محسوب می‌شود (عسگریان، ۱۴۰۴). کتاب «سلامت مردم در ایران قاجار»، حاوی اطلاعاتی در خصوص دعانویسان، فصدو جراحی است (فلور، ۱۳۸۶: ۱۱۲، ۱۹۳، ۲۰۸). مقاله‌ی «سلامت و باورهای عامیانه در دوره‌ی قاجار» به بررسی روش‌های درمانی سنتی و همچنین دعانویسی و طلسمات در عصر قاجار به می‌پردازد (شفیعی، ۱۳۹۵).

۶۲-۵۹). مقاله‌ی «بررسی نقش ادعیه و اذکار در طب و طبابت دوره‌ی قاجار» به‌طور مفصل نقش شیوه‌های درمانی مبتنی بر ادعیه و اذکار، از جمله استخاره، زیارت اماکن متبرکه، مصرف تربت اماکن مقدس، دعای دفع چشم‌زخم، دلایل رونق دعا و دعانویسی، و آسیب‌شناسی طبابت گروه‌های درمانگر متکی بر ادعیه و اذکار را تحلیل کرده است. هرچند نویسندگان این مقاله تصریح دارند که میان دعا و خرافات تفکیک قائل شده‌اند (کریمی و رهنما، ۱۴۰۰: ۱-۱۴). مقاله‌ای دیگر با عنوان «پیامدهای تأثیرگذاری باورها و اعتقادات عامیانه در طبابت عصر قاجار»، اطلاعات سودمندی پیرامون تقدیرگرایی در درمان، برخی گزارش‌های سیاحان درباره‌ی درمانگری نادرست و عامیانه، و توسل به طلسم و چشم‌زخم ارائه نموده است (حیدری و بیاتی، ۱۳۹۸: ۱۶۱-۱۷۰). کتاب «تاریخ طب در ایران» اثر محمود نجم‌آبادی در دو جلد، به بررسی طب ایرانی و اسلامی اختصاص دارد. جلد اول به جایگاه طب در ایران پیش از اسلام پرداخته و جلد دوم تاریخ طب ایران پس از اسلام تا حمله‌ی مغول را پوشش می‌دهد؛ بخش پنجم این اثر، حاوی اطلاعات ارزشمندی درباره‌ی تاریخ طب و پزشکان از اوایل قرن سوم تا حمله‌ی مغول در ایران است و به شیوه‌های طبابت چهره‌های شهیری چون رازی، مجوسی اهوازی، ابن‌سینا، ابومنصور هروی و... اشاره دارد (نجم‌آبادی، ۱۳۵۳). کتاب مهم و قابل‌توجه دیگری که در واقع یک دائرةالمعارف در خصوص طب و طب سنتی ایران در دوران معاصر تلقی می‌شود، با کوشش فرزانه غفاری، محسن ناصری و همکاری راضیه جعفری حاجتی در چهار جلد منتشرشده و داده‌های مفیدی در باب طب سنتی ایران در دوران معاصر ارائه می‌کند. از اطلاعات و داده‌های این کتب در پژوهش حاضر بهره‌برداری شده است (غفاری، ناصری، ۱۳۹۶: ۳۰۴/۱). تفاوت اصلی پژوهش حاضر با تحقیقات پیشین این است که در این مطالعه، به علل و نحوه‌ی نفوذ باورهای عامیانه و خرافی در شیوه‌های درمانی دوره‌ی قاجار پرداخته می‌شود، درحالی‌که مطالعات قبلی عمدتاً به توصیف گزاره‌های درمانی سیاحان و نویسندگان داخلی در باب آثار و پیامدهای باورهای خرافی، عامیانه و طب سنتی ایران در دوره‌ی قاجار محدودشده‌اند. در ادامه‌ی این بحث، به بررسی برخی از رویکردهای درمانی در طب سنتی ایران، درمانگری عامیانه، طب غربی و طب خرافی در عصر قاجاریه خواهیم پرداخت.

باورهای عامیانه پزشکی دوره‌ی قاجار در باب خون‌گیری و زالو انداختن

رایج‌ترین تجویزات پزشکان سنتی در عصر قاجار، با تکیه بر اصول طب ایرانی، در صورت ضرورت، عمل خون‌گیری بود. به این صورت که پس از فرآیند تشخیص، بیمار به اولین دلاک ارجاع داده می‌شد تا مقدار قابل‌توجهی خون از بدن او خارج شود. دروویل، جهانگرد فرانسوی، دراین‌باره چنین گزارش می‌دهد: دلاک، ناحیه‌ی موردنظر برای حجامت را با طناب می‌بست و سپس نیشتری بلند که شکلی شبیه به قمه داشت را در بدن فرد بیمار فرو می‌برد. سایر تجویزات پزشکان شامل تنقیه، زالو انداختن، باز کردن محل زخم‌های چرکی، بادکش‌گذاری و استفاده از مرهم بود (دروویل، ۱۳۷۰: ۳۰۹). باین‌حال، این روش‌ها اغلب بیشتر از آنکه سودی برای فرد بیمار داشته باشند، عوارضی را به دنبال داشتند. روزنامه‌ی عین‌السلطنه^۱ به این دلایل اشاره می‌کند: زالوها نیز یکی از ابزارهای مهم درمانی طب سنتی محسوب می‌شدند (عین‌السلطنه، ۱۳۷۳: ۵/۵۴۷۱). این جانوران، ضمن مکیدن خون، آنزیم‌های مفیدی را به گردش خون تزریق می‌کردند و به بهبود جریان خون در رگ‌های آسیب‌دیده یا مسدود کمک می‌کردند. زالو انداختن هم در میان طبقات فرودست جامعه و هم در میان اشراف مورداستفاده قرار می‌گرفت (عین‌السلطنه، ۱۳۷۳: ۱/۲۳۸). در خصوص درمان ممتحن‌الدوله^۲ با استفاده از زالو، عین‌السلطنه می‌نویسد: «بهمن همچنان تب می‌کند. امروز به دستور استخاره، پشت گوشش را زالو انداختیم تا ببینیم خدا چه خواهد. اوقات من بسیار تلخ است» (عین‌السلطنه، ۱۳۷۳: ۵/۳۹۰۱). همچنین عین‌السلطنه در متنی دیگر در همین رابطه می‌نویسد: «بهمن همچنان تب می‌کند. امروز به حکم استخاره پشت گوشش را زالو انداختیم تا خدا چه خواهد. اوقات من بسیار تلخ است.» (عین‌السلطنه، ۱۳۷۳: ۵/۳۹۰۱). یکی از مهم‌ترین شیوه‌ها، زالو درمانی بود؛ به‌طوری‌که فراوانی

^۱ قهرمان میرزا سالور، که با لقب عین‌السلطنه شناخته می‌شود، پسر عبدالصمد میرزا عزالدوله بود و نسبت وی به ناصرالدین شاه، برادرزادگی محسوب می‌شد. ایشان بخش قابل‌توجهی از عمر خود را در مناصب دولتی مختلفی در طول دوران قاجار و اوایل پهلوی گذراند. شاخص‌ترین میراث مکتوب او، مجموعه خاطراتش در ده جلد است؛ اثری که اطلاعات مفیدی درباره زندگی در عصر قاجار و پهلوی اول ارائه می‌دهد.

^۲ میرزا مهدی خان شقاقی، معروف به ممتحن‌الدوله، یکی از نخستین ایرانیانی بود که در دوره ناصرالدین شاه قاجار برای تحصیل به خارج از کشور اعزام شد. تخصص اصلی او در پاریس رشته معماری بود؛ با این حال، آثاری از ایشان در زمینه‌های علم حقوق و همچنین خاطرات و یادداشت‌های شخصی نیز به چاپ رسیده است.

تولید زالو موجب صادرات آن به کشور فرانسه نیز می‌شد (پولاک، ۱۳۶۸: ۴۲۷). یکی از محققان در مورد تهیه‌ی زالو این‌گونه توضیح می‌دهد: زالوها را از سواحل دریای خزر و دریاچه‌ی ارومیه جمع‌آوری می‌کردند و صادرات آن به خارج از ایران نیز جریان داشت. ایرانیان برای ایجاد تعادل در خون خود، زالو را روی ران‌هایشان قرار می‌دادند که نوعی حجامت با زالو به حساب می‌آمد (فلور، ۱۳۸۶: ۱۹۶). اشاره شد که زالو انداختن توسط دلاک در فضاهای باز و در مسیرهای پرتردد انجام می‌شد تا بتوانند مشتری جذب کنند (فلور، ۱۳۸۶: ۱۹۸). رگ زدن، در کنار دو روش دیگر یعنی زالو انداختن و حجامت کردن، سه شیوه‌ی اصلی برای دفع خون از بدن در عصر قاجار، مانند ادوار پیشین، به کار گرفته می‌شد (فلور، ۱۳۸۶: ۱۹۴).

باورهای عامیانه پزشکی دوره‌ی قاجار در باب استخاره و تعویذ

در رویکرد طب سنتی ایران، عامل ایمان و باور به نیروهای فراطبیعی نقشی محوری داشت و دخالت دادن این مفاهیم ماورایی در فرآیند معالجه، به‌نوعی بر کارایی و زمان‌بندی اثرگذاری نسخه‌های دارویی سایه می‌انداخت. در نتیجه، پیش از آغاز هرگونه درمان دارویی یا به‌کارگیری تدابیر پزشکی، اخذ رأی از طریق «استخاره» با استفاده از متون دینی امری مرسوم بود. گاهی مشاهده می‌شد که حتی پس از آنکه بیمار نزد پزشک (که در میانشان زنان طبیب نیز کم نبودند) می‌رفت و نسخه غذایی و دارویی دریافت می‌کرد، پس از مدتی آشکار می‌شد که پزشک اساساً به دلیل نتیجه‌ای که از استخاره‌اش با تسبیح به دست آورده بود (و آن را «بد» تلقی کرده بود)، از تجویز دارو صرف نظر کرده است: «...اگر بنا به ناچار نزد طبیبی بروند و از او دستور غذایی و نسخه دارویی دریافت نمایند که در این میان زنان پزشک فراوانی هم یافت می‌شوند، پس از مدتی فاش می‌گردد که با تسبیح استخاره کرده و چون بد آمده است، دست به دارو نزده است...» (رایس، ۱۳۶۶: ۱۸۴). مجموعه‌ای از مستندات تاریخی باقی‌مانده از دوران قاجار، اتکای شدید بیماران به امور روحانی و لزوم استخاره پیش از مداخلات درمانی را تأیید می‌کند و نشان می‌دهد که این باور به تأثیر ماوراءالطبیعه در تعیین زمان مناسب اجرای هر شیوه‌ی درمانی، یک اصل پذیرفته‌شده محسوب می‌شد:

«دیروز میرزا رحیم، کدخدای کندانه سر، از شهر آمد کاغذجات و یک بسته روزنامه رسانید. شیخ نوشته بود به حکم استخاره برای معالجه میرزا موسی حکیم باشی خوب آمد. الحمدالله معالجه مؤثر واقع شده...» (عین السلطنه، ۱۳۷۳: ۳۹۲۲/۵).

باور مردم به استخاره و تأثیر آن بر سیر بهبودی یا وخامت حال بیماران تا بدانجا عمیق بود که حتی در لحظات پایانی عمر فرد (احتضار)، خانواده‌ها بر انجام این عمل و دستیابی به نتیجه‌ای مثبت برای آغاز درمان پافشاری می‌کردند. مشاهدات هنری لایارد شاهدهی بر این مدعاست؛ او طفلی را مشاهده کرد که به دلیل تب شدید مالاریا به‌شدت ناتوان شده بود. لایارد که خود قبلاً به این بیماری مبتلا شده بود، کوشید مقداری دارو (کینین یا گنه گنه) برای مادر کودک فراهم کرده و ارسال کند. با این حال، پس از مدتی در کمال تعجب دریافت که خانواده طفل، پیش از استفاده از داروی ارسالی، از قرآن استخاره گرفته و از آنجا که نتیجه مساعد نبوده، دارو کنار گذاشته شده بود. در عوض، آن‌ها آیه‌ای از قرآن که با مرکب نگاشته شده بود را شستشو داده، آن آب را با تکه‌های خُرد شده یک فنجان چینی و مقداری آب خربزه و مواد افزودنی دیگر مخلوط کرده و به کودک خوراندند (لایارد، ۱۳۶۷: ۸۵). علاوه بر این، برای درمان بیماری‌هایی که علت‌شناختی مشخصی نداشتند، از سنگ‌هایی بهره می‌بردند که به دلیل داشتن قدرت‌های ماورایی به آن‌ها اعتقاد راسخ بود (شفیعی، ۱۳۹۵: ۶۷-۶۴). کارلا سرنا در این زمینه به تأثیر الماس در دفع صرع و قوت یافتن بدن اشاره می‌کند:

«قطعه الماسی که به گردن آویخته شود نور چشم را تقویت می‌کند. لمس کردن این سنگ ترس را از بین می‌برد. همچنین الماس دفع صرع است. بی‌هیچ دردی موجب افتادن دندان‌های کرم‌خورده می‌شود.» (سرنا، ۱۳۶۳: ۱۳۹).

علاوه بر استناد به قرآن و استفاده از سنگ‌های خاص، تجلی باورهای مابعدالطبیعه در حوزه درمان، در قالب فنون دیگری نظیر دعانویسی، تعویذ و طلسم نیز به‌وضوح دیده می‌شد. در حوزه دعانویسی، افراد با نقش بستن اوراد و اذکار استخراج‌شده از کتب مذهبی بر روی کاغذ، مدعی بودند که می‌توانند مشکلات و امراض مراجعین را برطرف سازند. این امر به دلیل پذیرش گسترده مردم، به یکی از مشاغل حیاتی و مؤثر در میان طبقات فرودست اجتماع تبدیل شده بود. سیاحان خارجی غالباً این‌گونه اعتقادات را

ناشی از ساده‌انگاری و ضعف تعقل می‌دانستند. سرنا در تأیید این نظر می‌نویسد: «اگر بر پوست تخم‌مرغ پخته‌ای تحمیدی از الله نوشته شود و آن را بیست و چهار ساعت زیر بغل نگاه دارند همه دردهای درونی را درمان می‌کند» (سرنا، ۱۳۶۳: ۱۳۹). در دوره‌ای که بیماری‌های همه‌گیر و مهلک مانند وبا با حملات ناگهانی و مرگبار خود بسیاری را به کام نیستی می‌کشاند و از آنجا که درمان قطعی و مؤثر در دسترس نبود، مردم ناگزیر به دامن مظاهر معنوی و ماوراءالطبیعه پناه می‌بردند. گزارشی از یک سیاح که به شیوع وبا در شیراز اشاره دارد، گویای همین نگرش است؛ او برای معاینه دختر یکی از علمای شیراز به منزل وی رفت و تعداد زیادی کاغذ حاوی انواع دعا مشاهده کرد. او در یادداشت‌هایش می‌آورد: «از سر کنجکاو... یکی را جویا شدم که تنها یک باریکه کاغذ بود که بر روی آن خط بدی نوشته شده بود... من آن را برداشتم و با دقت به کناری گذاشتم. او به من گفت زمانی که هجوم وبا روی می‌دهد من می‌بایست آن را ببلعم» (ویلس، ۱۳۶۳: ۲۹۰-۲۹۱). این اعتقاد به کارآمدی طلسم و دعا صرفاً محدود به عوام نبود؛ بلکه در میان برخی پزشکان درباری، از جمله میرزا شفیع، طبیب حرم فتحعلی‌شاه که گرایش به آموزه‌های جالینوسی داشت نیز ریشه داشت (ژوبر، ۱۳۴۷: ۲۵۷-۲۵۸).

اتکای مردم به ادعیه برای رفع مشکلات و بیماری‌ها، مختص دین یا مذهب خاصی نبود؛ بلکه ریشه در یک فرهنگ عمومی داشت که با باورهای مذهبی درهم‌آمیخته بود و این طرز تفکر در میان معتقدان به سایر ادیان نیز مشاهده می‌شد. به‌عنوان مثال، هنگامی که یک مسیحی کلدانی دچار مالاریا می‌گشت، برای دفع بیماری به کشیش خود مراجعه می‌کرد. کشیش ابتدا برای وی دعا کرده و مراسمی ترتیب می‌داد، سپس ریسمانی پنبه‌ای دور کمر بیمار می‌بست و توصیه می‌کرد که در صورت عدم بهبودی مجدداً مراجعه کند. کشیش همچنین برای درمان سل، دو نوع دعا می‌نوشت: یکی برای آویختن به گردن و دیگری برای حل کردن در آب، سیاه کردن رنگ آن و سپس نوشیدن آن (شفیعی، ۱۳۹۵: ۶۴-۶۷). رواج اعتقاد به تأثیر اشیاء دارای خواص خارق‌العاده بر بهبود امراض نیز در آن جامعه رایج بود. استفاده از این اشیاء که گاهی با وردها و ادعیه همراه بودند، مستلزم پیروی دقیق از دستورالعمل‌های خاص و انجام متوالی مراحل بود؛ چرا که تصور می‌شد تنها با این روش، رفع مشکل و بیماری با بالاترین بازدهی ممکن خواهد بود. دستورالعملی که برای بیمار مبتلا به مالاریا نوشته شده، گواهی بر این مدعاست: بیمار می‌بایست دقیقاً یازده بادام را شکسته و پوست داخلی آن‌ها را جدا می‌کرد. سپس این بادام‌ها برای تقدیس نزد ملایی فرستاده می‌شد تا نشانه‌های مقدس مذهبی را روی آن‌ها حک کند. فرد بیمار با ایمانی کامل، در روز اول سه دانه، روز دوم چهار دانه و باقیمانده را در روز سوم مصرف می‌کرد و به رهایی از رنج بیماری امید می‌بست؛ اما اگر این روش نیز کارساز نمی‌شد، بیمار موظف بود شبانه با حالت تب و لرز به بیابان رفته و به زوزه شغال‌هایی که در نزدیکی روستا بودند گوش دهد. وی باید با هر زوزه یک گره به کمر بند خود می‌زد و پس از شنیدن هفت زوزه و زدن هفت گره، با امید به بهبودی به منزل بازمی‌گشت (شفیعی، ۱۳۹۵: ۶۴-۶۷).

برخی از اقشار جامعه که اغلب بی‌سواد بودند، شیوع بیماری‌ها را به اثرگذاری اجرام آسمانی و صورت‌های فلکی نسبت می‌دادند. رویدادهای نجومی مانند حرکت ستاره سهیل، کسوف یا خسوف، عواملی مؤثر در وقوع و گسترش بیماری‌ها تلقی می‌شدند؛ به همین دلیل مردم تلاش می‌کردند با ایجاد سروصدا در زمان وقوع کسوف یا خسوف، به‌نوعی مانع از تأثیر منفی آن‌ها بر سلامت عمومی شوند (شفیعی، ۱۳۹۵: ۶۴-۶۷). یکی از پیامدهای این باور به نقش نیروهای غیرطبیعی در ایجاد بیماری، سوءاستفاده افرادی بود که تحت عنوان صاحبان قدرت مافوق طبیعی، از طریق انجام اعمالی نظیر طلسم و جادو، به کسب درآمد می‌پرداختند و مدعی معالجه بیماران بودند. مادام دیولافوا، باستان‌شناس عصر قاجار، گزارشی دقیق از این دست پدیده‌ها ارائه می‌دهد که عمق اعتقاد برخی افراد به قدرت طلسم و جادو در درمان را نشان می‌دهد. او شاهد بود که مدعی جادوگری برای رفع تب و لرز یک کودک، او را در دستان خود گرفته و با فشار شدید سعی در انتقال قدرت متبرک خود به طفل داشت (دیولافوا، ۱۳۵۰: ۷۰۰). در نهایت، این مدعی قدرت، در ازای حق‌الزحمه، یک مرغ و دوازده عدد تخم‌مرغ از مادر تهی‌دست کودک طلب کرد (دیولافوا، ۱۳۵۰: ۷۰۰). نمونه‌های مذکور، تمرکز باورهای مابعدالطبیعه در تبیین علل بروز و گسترش بیماری‌ها را به تصویر می‌کشند. گاهی نیز برای دفع بلا و معالجه، افراد به برقراری ارتباط با موجوداتی چون جن و پری متوسل می‌شدند (شفیعی، ۱۳۹۵: ۶۴-۶۷). همچنین، از بخش‌هایی از اعضا و احشاء حیواناتی نظیر سگ، گربه، افعی و کلاغ برای خنثی‌سازی سحر ساحران و دشمنان استفاده می‌شد؛ این اقدامات توسط افرادی صورت می‌گرفت که عمیقاً به کارآمدی ادعیه و متون سحر و طلسم در درمان اعتقاد داشتند (دروویل، ۱۳۷۰).

۳۰۸-۳۰۹). گزارشی که می‌تواند در به دست دادن تصویری روشن از اوضاع اجتماعی آمیخته به خرافات ایران عصر قاجار کمک شایانی نماید:

«آنچه را که در ایران علم طب می‌نامند، تردستی... است که در کمال بی‌شرمی اجرا می‌شود. با این حال افرادی که این حرفه را در پیش گرفته‌اند، نزد مردم بخصوص در طبقه عوام‌الناس از احترامی برخوردارند که بی‌شبهت به پرستش نیست. غرور این پزشکان نادان با جهالت آن‌ها برابری می‌کند و تنها هنرشان این است که خود را به‌صورت جادوگران درآورند... علم طب که در اصل مبتنی بر فرضیات و احتمالات است تبدیل به علم تجربی می‌گردد بی‌آنکه توأم با اصول علمی و عقلانی باشد و البته این بسیار خطرناک است. همچنین داروهای بسیار عادی هم برای آن‌ها ناشناخته است و بدین ترتیب از داروساز و داروخانه خبری نیست. هنگامی که اطبا به بالین مریض خوانده می‌شوند، ابتدا به‌نوعی از کتاب‌هایی که فهم آن مشکل و خطوطشان ناخواناست مراجعه می‌نمایند و ضمن پیچ‌وتاب دادن به خود و درآوردن اداواصول، سخنان مرموزی ادا می‌کنند و به بیمار توصیه می‌کنند که این سخنان را تا آنجا که برایش میسر است تکرار نماید. سپس دست در روی بعضی از نقاط بدن اجساد پوست‌کنده سگ یا گربه یا افعی یا کلاغ و یا حیوانات مشابه دیگری می‌گذارند و معتقدند که بدین‌وسیله افسون مرض را از بین می‌برند... وضع جراحی چنانچه امکان آن فراهم باشد از طبابت هم بدتر است...» (دروویل، ۱۳۷۰: ۳۰۸).

البته در گزارش بالا سیاح موردنظر بیشتر با گروهی از افراد جامعه در مناطق روستایی و شهرهای کوچک برخورد داشته که آن افراد به دلیل عدم وجود طبیبان حاذق سنتی، به کار درمان اهالی می‌پرداخته‌اند. گزارش مسافر و عتیقه‌شناس فرانسوی درباره‌ی دعا در زندگی مردم ایران قابل‌تأمل است:

«دعاها و کلمات سحرآمیز نیز برای معالجه بکار می‌روند، کلمات سحری و دعاها را در روی کاغذ می‌نویسند و بعد آن را در ظرف پر از آب گرم می‌شویند تا مرکب در آن حل شود و این آب را نگاه می‌دارند و در موقع مرض یا درخواست منظوری قدری از آن می‌آشامند و برای اینکه مایع دارای اثر قطعی بشود مختصری از گرد استخوان پوزه خر را که مکلس کرده‌اند بآن مخلوط می‌افزایند.» (دالمانی، ۱۳۳۵: ۲/۲۴۹). در نوع دیگری از عقاید خرافی مردم معتقد بودند اگر مدفوع گرگ با شراب سفید مخلوط شود داروی خوبی برای درمان قولنج ایجاد می‌شود (سرنه، ۱۳۶۳: ۱۲۹-۱۲۸).

این گونه تجویزهای غیرعلمی، هرگز مورد تأیید پزشکان آگاه و متخصص قرار نمی‌گرفت؛ با وجود این، بخش قابل‌توجهی از مردم به‌سوی رمالان و شبه‌پزشکانی روی می‌آوردند که اساس کار خود را بر جادو، افسون و طلسم بنا نهاده و نسخه‌های خرافی برای مراجعین می‌نوشتند (سرنه، ۱۳۶۳: ۱۲۹). این تقابل میان اقدامات پزشکان رسمی و عملکرد متجمان، مانعی جدی بر سر راه پیشرفت دانش پزشکی ایجاد کرده بود. به این صورت که زمانی طبیب یا حکیم دارویی تجویز می‌کرد، بیمار پیش از مصرف، ابتدا با توسل به استخاره از طریق کتاب مقدس یا تسبیح، بر نیک‌فرجام بودن یا نبودن آن اقدام، استعلام می‌گرفت (بروگش، ۱۳۶۷: ۳۳۸). در نتیجه، بسیاری از داروها تنها با مشورت و تأیید رمال‌ها مصرف می‌شدند. وضعیت زمانی بغرنج‌تر می‌شد که فرد بیمار در حین مصرف دارو، عطسه‌ای می‌کرد؛ اگر عطسه تنها یک‌بار بود، بیمار دارو را کنار می‌گذاشت، زیرا یک عطسه نشانه شومی تلقی می‌گشت؛ اما اگر فرد دوبار عطسه می‌کرد، آن دارو با «سلام‌وصلوات» مصرف می‌شد. در شرایط اضطراری جسمانی مانند درد آپاندیس، فرد تنها در صورتی تن به عمل جراحی می‌داد که طاس‌های رمال، ساعتی مساعد و خوش‌یمن را برای انجام عمل تعیین کرده باشند (ویشارد، ۱۳۶۳: ۲۴۲-۲۴۳). گزارش جهانگرد اروپایی درباره پزشک‌نماها و طبابت درویش نیز بسیار قابل‌توجه است: «...در تجربیش... درویشی... قلمدانی بزرگ به کمر بسته بود؛ با یکدست قلمی و با دست دیگر کاغذهای نوشته‌شده در دست داشت و آن‌ها را میان زنان توزیع می‌کرد... وقتی پرسیدم این فرد در میان این‌همه زن چه کار می‌کند، پاسخ دادند که به هر یک قطعه‌ای نوشته می‌دهد تا بیماری‌شان را درمان کرده و از هر ناخوشی در آینده در امان بمانند...» (اولیویه، ۱۳۷۱: ۸۱). این درویش مدعی همچنین ادعا کرد که بسیاری از ناینایان را بینا و افراد فلج را شفا داده است (اولیویه، ۱۳۷۱: ۸۲).

با این وجود، در بطن اجتماع، پزشکان حاذق و دانشمندی نیز حضور داشتند که از توانایی و دانش بالایی برخوردار بودند؛ اما تعداد پزشک‌نماها کم نبود و بازار کار افراد متخصص را به شدت کساد کرده بود. این افراد به‌جای استفاده از دارو و روش‌های عملی تغذیه، اوراد، طلسم‌ها و اشیای منسوب به جادو را به مردم می‌فروختند و از این راه کسب درآمد قابل‌توجهی داشتند (اوبن، ۱۳۶۲: ۳۲۳؛ ویشارد، ۱۳۶۳: ۲۵۴-۲۵۵).

باورهای عامیانه پزشکی دوره‌ی قاجار در باب شیوه‌های تجویز

در ساخت داروهای ضدبیماری، پزشکان ایرانی به‌طور گسترده از گیاهان دارویی بهره می‌بردند. این خاصیت درمانی گیاهان، استفاده از آن‌ها را توسط درمانگران سنتی و محلی نیز رواج داده بود. گیاه خشخاش و ماده مشتق‌شده از آن، یعنی تریاک، به‌شدت مورد استفاده بود؛ تریاک برای تسکین درد و به‌عنوان داروی خواب‌آور به کار می‌رفت. برای به خواب بردن کودکان، روش‌های متفاوتی اجرا می‌شد؛ گاه دود تریاک به‌صورت آن‌ها دمیده می‌شد و گاه مقداری از آن را زیر ناخن کودک قرار داده و انگشت را در دهان طفل می‌گذاشتند تا مکیده شود. در مواردی دیگر، پوست خشخاش را با اندکی آب و شکر می‌جوشاندند تا شربت مخصوص کودکان تهیه شود (فرد، ۱۳۴۳: ۳۹).

روایتی تکان‌دهنده دیگر درباره معالجات مرسوم آن دوره نقل شده است: «بهره‌گیری از خون حیوانات، به‌صورت ریختن، پاشیدن، یا مالیدن خون، به‌منظور شفای بیماران هنوز در میان طبیبان سنتی ایرانی مرسوم است» (رایس، ۱۳۶۶: ۱۷۸). مهم‌ترین رکن در وظایف پزشکان، تشخیص مزاج علت بیماری، یعنی سردی یا گرمی آن بود. اگر تشخیص بر گرمی بیمار قرار می‌گرفت، اقدام به رگ زدن (خون‌گیری) می‌شد؛ هرچند در این رویه افراط، گاه منجر به فوت بیمار می‌گشت (موریه، ۱۳۸۶: ۲/۲۶۲). در مقابل، برای بیماری‌های گرم از یخ استفاده می‌شد؛ برای مثال، قطعات بزرگ یخ را بر روی شکم مبتلایان به وبا قرار می‌دادند؛ اما در مواردی که بیمار دچار سردی شده بود، تجویز رایج شامل مصرف فلفل یا استفاده از مسهل بود (پولاک، ۱۳۶۸: ۳۹۸-۴۰۰). یکی از جهانگردان اروپایی اوایل قاجار گزارش داده است که اگر فردی به گرمی و حرارت بدنی مبتلا می‌شد، طبیبان «استعمال ادویه حاد و چیزهای تندوتیز نباتات و مواد معطره» را توصیه می‌کردند (پولاک، ۱۳۶۸: ۴۲۶). همین شاهد اشاره می‌کند که در صورت بروز تب و حرارت پوستی، دستور به استعمال «عصاره نباتات بارده و میوه‌های ترش و آب یخ» داده می‌شد (پولاک، ۱۳۶۸: ۴۲۷). در میان دسته‌بندی‌های مختلف درمانگران، شفا دهندگان سنتی غیرمتخصص بیشترین آسیب را به بیماران وارد می‌کردند. این گروه عمدتاً شامل دلاکان بود که مراجعین آن‌ها غالباً از اقشار کم‌آگاه جامعه بودند (ویشارد، ۱۳۶۳: ۲۲). نبود دانش کافی و تجربه لازم برای انجام اقدامات جراحی، به‌علاوه عدم ضدعفونی وسایل کار توسط این طبقه، تضمین می‌کرد که اکثر اقدامات درمانی آن‌ها نتیجه مطلوبی نداشته باشد (رایس، ۱۳۶۶: ۱۸۴).

عوامل تعیین‌کننده در میزان شیوع و قدرت نابودکنندگی امراض، به روش‌های معاینه و سپس درمان بیماران توسط اطبا بستگی داشت. یک سیاح فرانسوی در دوره فتح‌علی‌شان، در باب نحوه معاینه بیمار توسط پزشک، نکاتی را ثبت کرده که بیشتر یادآور تعامل میان یک فرد و یک جادوگر است (دروویل، ۱۳۷۰: ۳۰۸). معمولاً، هرچه جایگاه اجتماعی بیمار پایین‌تر بود، فرد موظف بود که برای معاینه به منزل طبیب یا مطب او مراجعه نماید. بر همین اساس، جهانگرد ایتالیایی در عصر ناصرالدین‌شاه از عدم عزیمت طبیبان به خانه بیماران خبر می‌دهد (سرنا، ۱۳۶۳: ۱۲۹). پولاک نیز این رویه معاینه در میان عامه مردم را موردتوجه قرار داده است. محل کار طبیب که با حصیر یا نم‌پوشیده شده بود، حاوی شیشه‌ها و جعبه‌های برچسب‌دار فرنگی بود که انواع پودر، حب و شربت در آن‌ها نگهداری می‌شد. چند ساعت از روز کاری طبیبان به عیادت و مشاوره اختصاص داشت؛ اما شاهان، اشراف، حکام و خاندان سلطنتی در منازل خود ویزیت می‌شدند. نکته‌ای که از نظر پولاک عجیب بود، علاقه شدید بزرگان مملکتی به سرنوشت درمانی هم‌قطاران‌شان بود؛ آن‌ها اخبار بهبودی یا بیماری دیگران را با دقت دنبال می‌کردند و در مورد سابقه بیماری و رژیم غذایی (که اغلب شامل آش، ترشی و شیرینی بود) سؤال می‌پرسیدند. در یکی از این جلسات درمانی (سال ۱۸۵۳ میلادی / ۱۲۶۹ ه.ق) که برای معالجه دل‌درد میرزا آقاخان نوری، صدراعظم ناصرالدین‌شاه تشکیل شده بود، پس از بحث‌های طولانی، اطبا ایرانی بر رگ زدن بیمار به اتفاق آرا نظر دادند؛ اما نهایتاً با مخالفت پولاک و پس از استخاره شخص صدراعظم، از خون‌گیری صرف‌نظر شد.

(پولاک، ۱۳۶۸: ۴۱۲). مسئله گرفتن نبض از مهم‌ترین روش‌های تشخیص علت بیماری به‌وسیله طبیبان بود (پولاک، ۱۳۶۸: ۴۲۷).

سیاح آلمانی عصر ناصری در باب پای بندی به روش‌های نادرست در شیوه‌های درمانی عصر قاجار ابراز نگرانی کرده است. به‌طوری‌که بیمار تا زمانی که تا پای مرگ پیش نرود برای معالجه به نزد پزشک نمی‌رود. وی، همچنین برخی از پزشکان را دیده که به دلیل عدم تجربه‌ی کافی به کارهایی برای رهایی خود از قید مسئولیت وخامت حال بیمار دست می‌زدند. وی گزارش داده است:

«وقتی معاینه بیمار تمام می‌شود معمولاً حکیم به خانواده او می‌گوید که بیماری او قابل درمان است و چیز مهمی نیست؛ اما به دوستان و آشنایان او می‌گوید که این بیماری فوق‌العاده بدخیم و سخت است و درمان و علاجی ندارد و احتمال زیاد دارد که بیمار از دست برود. حالا اگر بیمار بمیرد و معالجه نشود و بمیرد، حکیم به کسان بیمار می‌گوید که او عمداً وخامت حال بیمار را مخفی کرده است تا نگران نشوند ولی به دوستان و آشنایان آن‌ها گفته است که این بیمار خواهد مرد. اگر هم بیمار معالجه شود و از بستر بیماری برخیزد، حکیم بادی در آستین می‌اندازد و به خانواده او می‌گوید: دیدید گفتم او خوب خواهد شد...» (بروگش، ۱۳۶۷: ۳۳۸).

طبیبان پس از معاینات، دستورها و تجویزهای درمانی خود را صادر می‌کردند. روش‌های درمانی متعددی با تکیه بر گیاهان دارویی، استفاده از امعاء و احشاء حیوانات و سایر ابزارها در نوشته‌های جهانگردان ثبت شده است (دروویل، ۱۳۷۰: ۳۰۸). در میان این روش‌ها، زالو انداختن اهمیت ویژه‌ای داشت؛ تولید این موجودات به‌قدری رایج بود که صادرات آن به کشورهایی مانند فرانسه نیز انجام می‌شد (پولاک، ۱۳۶۸: ۴۲۷). در این راستا، تجربه یک جهانگرد فرانسوی که در دوران سلطنت فتحعلی‌شاه به ایران سفر کرده و بیمار شده بود، حائز اهمیت است. به فرمان شاه و با کسب اجازه از ژوبر میرزا احمد اصفهانی، حکیم باشی مخصوص شاه، مسئولیت درمان آن جهانگرد به وی واگذار شد. ژوبر شرح اقدامات درمانی و تشخیصی میرزا احمد را این‌گونه به تصویر می‌کشد:

میرزا احمد «نخست دست چپ مرا گرفت و حس کرد که نبض من خیلی تند می‌زند. به نظر می‌آمد که چند دقیقه خیلی عمیقانه به اندیشه فرو رفت. پیش از آنکه کوچک‌ترین پرسشی از من بکند، نسخه بلند بالایی نوشت و سپس روی خود را به دوست و همکارش کرد و گفت: میرزا من فهمیدم چه بیماری دارد. تبش نبریده، پوستش خشک شده و نبضش تند تند می‌زند. تعیین داروهایش آسان است. باید تخمه‌های خنکی و خشک به کار برد و پرهیز خیلی سخت به او داد؛ و نباید به نان لب بزند. آشامیدنی‌هایش باید سرکه انگبین و یا آب انار یا آب لیمو ترش و خوراک او فقط پلو، گیاهان تلخ، خیار خام و میوه‌های نرسیده باشد. باید خیلی دقت کند که پس از غذا به خواب نرود. اگر خدا بخواهد به زودی با این پرهیز و دستوری که دادم تندرستی خودش را باز می‌یابد. اگر بیماری شدت کرد، آن وقت باید رگ بز نیمیم...» (ژوبر، ۱۳۴۷: ۲۵۷-۲۵۶).

ژوبر پس از شنیدن تجویزهای درمانی، دچار تردید شد و نظر خود را با میرزا احمد در میان گذاشت. با این حال، میرزا احمد با قاطعیت از صحت دستور درمانی خود دفاع کرد و در نهایت، با بهبودی کامل جهانگرد، حکیم ایرانی مورد تفقد شاه نیز قرار گرفت (ژوبر، ۱۳۴۷: ۲۵۸-۲۵۹). نکته قابل تأملی که در این مرحله باید به آن اشاره شود، این بود که مرگ بیمار بر اثر شرایط کاری طبیب، منجر به عدم دریافت هرگونه دستمزد برای حکیم می‌شد؛ بلکه گناه مرگ بیمار نیز متوجه او تلقی می‌گشت، زیرا باور غالب این بود که اگر طبیب دخالت نمی‌کرد، فرد زنده می‌ماند. در نتیجه، با وخامت حال بیمار، طبیب به تدریج خود را کنار می‌کشید تا از مخاطرات پس از فوت بیمار توسط اطرافیان مریض در امان بماند. این احتیاط توسط برخی پزشکان اروپایی از جمله کلوکه و پولاک نیز رعایت می‌شد؛ به‌طوری‌که پس از مرگ محمدشاه، کلوکه چند روزی از منزل خود خارج نشد. همچنین، پس از درگذشت قاسم خان، فرزند محبوب ناصرالدین‌شاه، اطرافیان شاه طناب‌های چادر طبیب ایرانی را بردند؛ هرچند خوشبختانه تیرک چادر بر سر وی فرود نیامد و او موفق به فرار و پناه گرفتن شد، اگرچه اموالش مصادره گردید که پس از مدتی به او بازگردانده شد (پولاک، ۱۳۶۸: ۴۰۰). بر اساس این مشاهدات، نظام بهداشت و سلامت در دوران قاجار با مشکلات عدیده‌ای مواجه بود. تلاش‌های دولتی برای

ساماندهی به‌نظام سلامت، از جمله تأسیس مراکز بهداشت، نتوانست آرزوهای محقق نشده مردم ایران را برآورده سازد. هرچند با تشکیل شورای هیئت صحنه در دارالفنون و سپس تأسیس وزارت صحنه و فواید عامه در سال ۱۳۰۰ هجری شمسی (هاشمیان، ۱۳۹۰: ۵۰-۸۱) به‌عنوان نهاد نظارتی بر عملکرد پزشکان و جلوگیری از فعالیت افراد غیرحرفه‌ای در امور طبابت، باز هم نظارت سختگیرانه و بازدارنده‌ای اعمال نشد. این امر زمینه‌ساز گسترش درمانگری عامیانه و خرافی و همچنین افزایش بی‌اعتمادی به دیگر طبیبان آموزش‌دیده گردید. جمعیت کثیر پزشک‌نماها، با اشتباهات مکرر خود در معاینه، تشخیص، معالجه و به‌ویژه جراحی‌ها، از خلاء نهادهای نظارتی بهره‌برداری کرده و به تداوم کارهای غیرقانونی خود ادامه می‌دادند.

جدول ۱- تفکیک شیوه‌های درمان بر اساس باورهای عامیانه در دوره‌ی قاجاریه

شیوه‌های درمان	مکتب درمان	حرفه	ابزار درمان
خون‌گیری و زالو انداختن	طب ایرانی	دلاک، سلمانی	طناب، نیستر، بادکش
استخاره و تعویذ	طب ایرانی- طب عامیانه	درمانگران سنتی، دعانویسان، رمالان	کتاب مذهبی، تسبیح، سنگ‌های مخصوص، الماس، ادعیه و ورد
تجویز	طب عامیانه-طب ایرانی-طب غربی	درمانگران سنتی، شفاهندگان سنتی، پزشکان متخصص	گیاهان دارویی، مواد مخدر، خون حیوانات، یخ درمانی، سبزیجات، واکسن و آمپول و قرص‌های خوراکی

نتیجه‌گیری

بر پایه‌ی شواهد تاریخی، وجود گزاره‌های گوناگون در باب چگونگی نفوذ باورهای درمانگری عامیانه در شیوه‌های درمانی و سلامت، نشان‌دهنده‌ی فقدان ابزارها و تجهیزات پزشکی، نبود نهادهای آموزشی نوین، ناآگاهی و کم‌سوادی جامعه‌ی ایران در عصر قاجار و حضور گسترده پزشک‌نماها بود که همگی زمینه‌ساز ترویج و گسترش این باورها در جامعه می‌شدند. در این دوره، برای بیماران تجویزهایی شامل خون‌گیری، زالو انداختن، استخاره، تعویذ، اوراد نویسی، استفاده از سنگ‌های مخصوص، درختان، امور ماوراءالطبیعه، اجرام آسمانی و صور فلکی صورت می‌گرفت. مشاغل درمانی نظیر ماما (قابله)، شکسته‌بند محلی (ارتوپد)، جراح، حجامت‌گر و تنقیه‌کننده، فعالیت‌های پزشکی‌ای را انجام می‌دادند که روش‌های درمانی‌شان اغلب غیرحرفه‌ای و نادرست بود. این وضعیت، نفوذ پررنگ باورهای مابعدالطبیعه و سنتی درمانی و ابزارهای آن را در تبیین علل بروز و شیوع امراض، به‌ویژه در میان قشر فرودست و مناطق روستایی و حاشیه‌نشین، آشکار می‌سازد. کاربست شیوه‌ها و روش‌های سنتی درمانی، تلفات انسانی ناشی از بیماری‌های مسری، ضعف امکانات و تجهیزات بهداشت و درمان، شرایط اقلیمی و محیطی، محدودیت‌های ارتباطات اجتماعی و همچنین پایبندی به خرافات و باورهای عامیانه طبی و مقاومت برخی اقشار در برابر شیوه‌های درمانی مدرن، مجموعاً موجب بروز و گسترش مرگ‌ومیر در ایران شده بود. مشکلات ناشی از فقدان نهادهای نظارتی کارآمد بر عملکرد طبیبان و ممانعت از تأسیس مطب توسط افراد غیرمتخصص، بستر لازم را برای گسترش درمانگری عامیانه و خرافی فراهم می‌آورد.

منابع

- ابراهیم‌نژاد، هرمز. (۱۳۹۶). نوسازی پزشکی و بهداشت عمومی در دوره‌ی قاجار. ترجمه‌ی قربان روانان. تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام.
- ابراهیم‌نژاد، هرمز. (۱۴۰۳). پزشکی، بهداشت عمومی و حکومت قاجار: الگوهای نوسازی پزشکی در ایران سده‌ی نوزده. مترجمان: بهزاد کریمی، مهسا خلیلی. تهران: افکار جدید.
- اوین، اوژن. (۱۳۶۲). مسافرت به ایران. ترجمه‌ی علی اصغر سعیدی. تهران: زوآره.
- اولیویه. (۱۳۷۱). سفرنامه اولیویه. ترجمه‌ی محمدطاهر میرزا. تهران: اطلاعات.
- برجسته، سحر و دیگران. (۱۳۹۳). سلامت، بهداشت و زیبایی در عصر قاجار. ترجمه‌ی مسعود کتیری. تهران: امیرکبیر.
- بروگش، هنریش. (۱۳۶۷). سفری تا دربار سلطان صاحبقران. جلد دوم. ترجمه‌ی مهندس کردیچه. تهران: اطلاعات.
- پولاک، یاکوب ادوارد. (۱۳۶۸). سفرنامه ایران و ایرانیان. ترجمه‌ی کیکاووس جهانداری. تهران: خوارزمی.

- حیدری، سلیمان و بیاتی، سمیه (۱۳۹۸). پیامدهای تأثیرگذاری باورها و اعتقادات عامیانه بر طبابت عصر قاجار. مجله اخلاق و تاریخ پزشکی، ۱۲، ۱۷۰-۱۶۱. <http://ijme.tums.ac.ir/article-1-6132-fa.html>
- دالمانی، هانری رنه. (۱۳۳۵). سفرنامه از خراسان تا بختیاری. ترجمه‌ی محمدعلی فره‌وشی. تهران: امیرکبیر.
- دروویل، گاسپار. (۱۳۷۰). سفر در ایران. ترجمه‌ی منوچهر اعتماد مقدم. تهران: شباویز.
- دیولافوا، ژان. (۱۳۵۰). سفرنامه مادام دیولافوا. ترجمه‌ی همایون فره‌وشی. تهران: دنیای کتاب.
- رایس، کلارا کولیور. (۱۳۶۶). زنان ایرانی و راه و رسم زندگی آن‌ها. ترجمه‌ی اسدالله آزاد. تهران: کتابدار.
- ژوبر (۱۳۴۷). مسافرت در ارمنستان و ایران. ترجمه‌ی علیقلی اعتماد مقدم. تهران: بنیاد فرهنگ.
- سرنا، کارلا. (۱۳۶۳). مردم و دیدنی‌های ایران، سفرنامه کارلا سرنا. ترجمه‌ی غلامرضا سمیعی. تهران: نو.
- شفیعی، سمیه سادات (۱۳۹۵). سلامت و باورهای عامیانه در دوره‌ی قاجار. پژوهش نامه تاریخ اجتماعی و اقتصادی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۵(۱)، ۷۵-۵۷. https://economichistory.ihcs.ac.ir/article_2210.html
- شقایق، حسین قلی خان. (۱۳۵۳). خاطرات ممتحن الدوله. تهران: امیرکبیر.
- شیل، لیدی. (۱۳۶۲). خاطرات لیدی شیل. ترجمه‌ی حسن ابوترابی‌ان. تهران: نشر نو.
- طیعی، محمد و کاویانی پویا، حمید (۱۳۹۳). طب در ایران عصر قاجار بر اساس سفرنامه‌های سیاحان غربی. مجله پژوهش نامه تاریخ، ۹(۳۵)، ۲۵-۱. <https://sanad.iau.ir/fa/Article/942650?FullText=FullText>
- عسگریان، دنیا. (۱۴۰۴). پزشکی مدرن در ایران عصر قاجار: بیماری‌های واگیر دوره‌ی ناصری. ویراستار: اکرم وحدانی‌فر. تهران: نگارستان اندیشه.
- عین السلطنه، قهرمان میرزا. (۱۳۷۳). روزنامه خاطرات عین السلطنه. تهران: اساطیر.
- غفاری، فرزانه؛ و ناصری، محسن. (۱۳۹۶). احیای طب سنتی ایران در دوران معاصر. جلد اول. تهران: نوین پژوه سینا.
- فرد، ریچارد. (۱۳۴۳). سفرنامه. ترجمه‌ی میهن دخت صبا. تهران: نگاه ترجمه و نشر کتاب.
- فلاندن، اوژن ناپلئون. (۱۳۵۶). سفرنامه. ترجمه‌ی حسین نورصادقی. تهران: اشراقی، چاپ سوم.
- فلور، ویلم. (۱۳۸۶). سلامت مردم ایران در دوره قاجار. ترجمه‌ی ایرج نبی پور. بوشهر: مرکز پژوهش‌های سلامت خلیج فارس.
- فووریه، ژوانس. (۱۳۸۸). سه سال در دربار ایران. ترجمه‌ی عباس اقبال آشتیانی. تهران: نوین.
- کریمی، زینب و رهنما، شهرام (۱۴۰۰). بررسی نقش ادعیه و اذکار در طب و طبابت دوره‌ی قاجار. فصلنامه تاریخ پزشکی، ۱۳(۴۶)، ۱۴-۱. <https://journals.sbm.ac.ir/mh/article/view/31202>
- الگود، سریل. (۱۳۵۲). تاریخ پزشکی ایران. ترجمه‌ی محسن جاویدان؛ با مقدمه‌ی محمود نجم آبادی. تهران: اقبال.
- لایارد، اوستین هنری. (۱۳۶۷). سفرنامه لایارد. ترجمه‌ی مهرباب امیری. تهران: وحید.
- موریه، جیمز. (۱۳۸۶). سفرنامه. جلد اول. ترجمه‌ی ابوالقاسم سری. تهران: توس.
- نجم آبادی، محمود. (۱۳۵۳). تاریخ طب در ایران پیش از اسلام. جلد دوم. تهران: دانشگاه تهران.
- نیکیتین، بازیل. (۱۴۰۲). ایرانی که من شناختم. ترجمه و نگارش همایون فره‌وشی؛ با مقدمه‌ی ملک الشعرا بهار، به‌همت مهسا هنریور. تهران: چلچله.
- ویشارد، جان. (۱۳۶۳). بیست سال در ایران. ترجمه‌ی علی پیرنیا. تهران: نوین.
- ویلس، چارلز جیمز. (۱۳۶۳). تاریخ اجتماعی ایران در عهد قاجاری. ترجمه‌ی سید عبدالله؛ به کوشش جمشید دودانگه و مهرداد نیکنام. تهران: زرین.
- هاشمیان، احمد. (۱۳۷۹). تحولات فرهنگی ایران در دوره‌ی قاجاریه و مدرسه دارالفنون. تهران: مؤسسه جغرافیایی و کارتوگرافی سحاب.
- هاشمیان، هادی (۱۳۹۰). مجلس حفظ الصحة. پیام بهارستان، ۲(۱۱)، ۸۱-۵۰. <https://www.magiran.com/volume/63578>

COPYRIGHTS

© Authors retain the copyright and full publishing rights. This is an open access article under the CC BY-NC license:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Publisher: Urmia University.